

Het christendom: een rem op de ontwikkeling van de samenleving?

Gerard Dekker*

Summary

Whereas formerly Christianity has promoted the development of society, nowadays it functions more as an obstacle in this respect. In this short essay the author tries to answer the question when and by which causes Christianity has taken up this position.

Het moet toch niet zo zijn dat het christendom, dat vroeger zo enorm revolutionair begonnen is, nu voor altijd conservatief is? Dat iedere nieuwe beweging zich een weg moet banen zonder de kerk, dat de kerk altijd pas twintig jaar later inziet wat er eigenlijk gebeurd is?

Aldus de Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer in een van zijn Berlijnse preken in het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw. Het zijn vragen waaruit een zekere verbazing spreekt: hoe kan dat nu, dat het christendom, dat oorspronkelijk het cyclisch denken van de klassieken doorbrak met zijn christelijke toekomstverwachting, nu de ontwikkelingen naar een nieuwe toekomst eerder lijkt af te remmen dan te bevorderen. Want dat is wat er gebeurde en gebeurt, niet alleen in de vorige eeuw, maar tot op de dag van vandaag. Waarbij het mij, als ik het heb over het christendom, niet gaat om individuele christenen of om de uit de christelijke godsdienst af te leiden levens- en wereldbeschouwing, maar om de opstelling van de christelijke kerken en/of christelijke instellingen en groeperingen in onze samenleving.

Te zeggen dat er – op weg naar de toekomst – veel ontwikkelingen en ingrijpende veranderingen plaatsvinden is niet minder dan een open deur intrappen. Dat het christendom zich tegen veel van die ontwikkelingen verzet, ook als het ontwikkelingen betreft die later mens en samenleving ten goede blijken te komen, wordt minder algemeen erkend. Maar een bestudering van de ontwikkeling van de christelijke godsdienst in Nederland, zoals ik dat in mijn *Van het centrum naar de marge* heb gedaan, laat zien dat dit toch wel het geval is. Het is niet moeilijk een aantal voorbeelden te noemen.

---

* Gerard Dekker is emeritus hoogleraar godsdienstsociologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Democratie als staatsvorm wordt thans door vrijwel iedereen positief gewaardeerd. Maar in het begin van de vorige eeuw, toen die staatsvorm geleidelijk werd ingevoerd, werd door het christendom bezwaar gemaakt tegen de hieraan ten grondslag liggende gedachte van volkssoevereiniteit: niet het volk heeft het hoogste gezag, maar de overheid, die haar gezag aan God ontleent. Ook tegen later ingevoerde vormen van inspraak (in bedrijven en scholen) werd aanvankelijk door christenen bezwaar gemaakt.

Eenzelfde ontwikkeling deed en doet zich voor bij het met name in de vorige eeuw opkomende streven naar emancipatie. In de eerste editie van de *Christelijke Encyclopedie*, gepubliceerd in de jaren twintig van de vorige eeuw, werd gezegd: 'Die emancipatie-geest is vooral de geest der revolutie in haar leuzen en streven: ni Dieu, ni maitre, en in haar zondige poging om zich vrij te maken van de wet en het Evangelie Gods'. Vandaar ook het verzet tegen de emancipatie van de vrouw ('De Christelijke kerk dient de plicht van de onderdanigheid van de vrouw tegenover de moderne theorieën te prediken'), om nog maar te zwijgen van de homo-emancipatie. In delen van het christendom leeft het verzet tegen deze fundamentele ontwikkeling in onze samenleving nog steeds.

En tenslotte (om maar niet meer te noemen): als het gaat om ontwikkelingen die leven en dood betreffen was en is de situatie al niet anders. Geboorteregeling was binnen christelijke kring aanvankelijk taboe, omdat daarin niet God, maar de mens met zijn verlangens als uitgangspunt van het denken en handelen werd genomen. En bezwaren tegen de mogelijkheden van abortus en euthanasie kwamen en komen met name uit christelijke kring.

Het gevolg van deze gang van zaken en de daardoor ontstane situatie is dat het christendom door velen wordt gezien als een rem op de ontwikkeling van de samenleving, als een conserverende kracht. Anders geformuleerd: de christelijke godsdienst wordt gezien als een conservatieve levensbeschouwelijke stroming en het christendom als een conservatieve factor. Dat dit de feitelijke situatie is blijkt ook uit onderzoeken naar de waarden en opvattingen onder de bevolking. Zo kwamen Nijmeegse onderzoekers in hun publicatie *Geloven en leven* tot de conclusie:

De christelijke religie vertegenwoordigt het Nederlandse verleden en is een rem op de toekomst. Vernieuwingen en omwentelingen op familiair, maatschappelijk en politiek niveau zijn bepaald niet haar zaak, integendeel. Ze kan die ontwikkelingen echter ook niet radicaal tegenhouden, en daardoor komt de remmende functie in feite neer op een verlangzaming van het veranderingstempo.

Het christendom is inderdaad niet machtig genoeg meer om de ontwikkelingen in de samenleving tegen te houden. In mijn *Van het centrum naar de marge* constateerde ik dat het christendom in veel gevallen het verzet tegen de ontwikkelingen opgaf en – zij het niet van harte – met de ontwikkelingen meegang. Maar een rem op de ontwikkelingen vormt het christendom op deze wijze wel.

De bestudering van die ontwikkelingen liet een bepaald patroon zien, dat ik destijds als volgt omschreef:

Er worden in de samenleving bepaalde veranderingen in gang gezet, vanuit of door de christelijke godsdienst wordt hier aanvankelijk verzet tegen aangetekend, maar na verloop van tijd worden die veranderingen – misschien enigszins in gewijzigde vorm – ook binnen of door de christelijk-godsdienstige groepering aanvaard.

Waarbij kan worden aangetekend dat hoe orthodoxer van aard de christelijke groepering is, des te sterker het verzet is en des te langer het verzet duurt.

Wat is hier aan de hand? Terecht zegt Bonhoeffer dat het christendom revolutionair begonnen is: het doorbrak het cyclische denken van de toenmalige wereld met de verwachting van een nieuwe wereld. Het gaf de wereld daardoor een nieuw aanzien, het was, om met hedendaagse termen te spreken, progressief. Maar terwijl het christendom aanvankelijk de ‘motor’ van de ontwikkelingen in de wereld was, is het nu een ‘rem’ op die ontwikkelingen. Het christendom is lange tijd cultuurvormend geweest, maar geleidelijk werd het meer cultuurvolgend, om tenslotte in een positie te geraken waarin het zich tegen de ontwikkeling van de cultuur verzet.

Wat is er in de loop van de tijd gebeurd? Waardoor en wanneer heeft die ‘omslag’ plaatsgevonden? Om die vragen gaat het mij in dit korte essay.

Er is een vrij algemeen aanvaarde opvatting dat de ontwikkeling van onze westerse samenleving door het christendom is bevorderd, ja, dat het christendom die samenleving heeft gevormd. Die samenleving is in het verleden gekerstend en sinds die tijd is het christendom het daarin dominerende godsdienstige systeem geweest, dat zijn stempel op de ontwikkeling drukte. En dat is tot in de moderne tijd duidelijk zichtbaar.

Velen hebben gewezen op de initiërende of stimulerende invloed van het christendom op de ontwikkeling van onze samenleving. Zo stelt (om slechts één van de verdedigers van deze opvatting aan te halen) de filosoof en godsdiensthistoricus Lenoir onomwonden dat Europa, en het Westen in het algemeen, zonder het christendom niet zouden zijn wat ze zijn:

De invloed van de evangelische boodschap, maar ook die van de christelijke theologie, zijn in heel de geschiedenis beslissend geweest, met inbegrip van de eerste twee fasen van de moderniteit; de hele westerse cultuur is doordrenkt van verwijzingen naar duizend jaar christendom.

Toch is bij de opvatting dat het christendom bepalend is geweest voor het ontstaan van onze samenleving wel een kanttekening te maken. We gaan er hierbij immers impliciet van uit dat we hier met twee duidelijk te onderscheiden grootheden te maken hebben, grootheden die elkaar dus kunnen beïnvloeden. Maar dat is heel lang in de geschiedenis niet zo geweest. Tot ver in de Middeleeuwen waren kerk en samenleving zo nauw met elkaar verweven dat het vrijwel onmogelijk is de oorsprong van bepaalde ontwikkelingen óf aan het christendom óf aan de samenleving toe te schrijven. Iedere burger was immers kerklid en ieder kerklid maakte deel uit van de samenleving. Zoals de theoloog/socioloog Banning het eens formuleerde: 'in de middeleeuwse situatie is niet te spreken van kerk en wereld als van twee eigen grootheden, onafhankelijk van elkaar: deze kerk heeft de wereld in zich opgenomen, deze wereld is van de kerk en haar godsdienstige impulsen en voorstellingen doortrokken en door haar gevormd.' Er bestond dus geen christelijke levens- en wereldbeschouwing naast of tegenover een seculiere levens- en wereldbeschouwing.

Maar zonder de vraag te beantwoorden of en zo ja, in hoeverre het christendom als zodanig een initiërende of stimulerende rol met betrekking tot de ontwikkeling van de samenleving heeft gespeeld, kunnen we wel zeggen dat het christendom heel lang de ontwikkeling van de samenleving heeft geaccepteerd of gelegitimeerd.

De ontwikkeling van onze samenleving tot wat zij nu is, is met name te danken aan het rond het einde van de Middeleeuwen opkomende en zich daarna ontplooiende Humanisme en de daarmee samenhangende groeiende autonomie of mondigheid van de mens. In de toenmalige humanistische beweging werd de aandacht volledig op de mens gericht; het ging erom dat de mens weer volledig tot zijn recht kon komen. Dit humanistische denken ontstond echter niet uit verzet tegen het christelijk denken. In eerste instantie bleef het toenmalig Humanisme diepgaand verankerd in een christelijke visie. 'De humanisten brengen de evangelische principes in overeenstemming met het denken van de schrijvers uit de oudheid, en op basis daarvan herwaarderden ze de mens en bekritisieren ze de wantoestanden van de kerk', aldus Lenoir.

Ook Bonhoeffer karakteriseert de gang van zaken als een ontwikkeling in de richting van de autonomie, de mondigheid van de mens. In een van zijn gevangenisbrieven schrijft hij: 'In de dertiende eeuw ongeveer begon een ontwikkeling in de richting van de autonomie van de mens. Hieronder versta ik de ontdekking van de wetten volgens welke de wereld leeft en haar eigen gang gaat op alle terreinen: wetenschap, maatschappij, staat, kunst, ethiek en religie.'

We hebben hier met een fundamentele ontwikkeling te maken. Van Dale omschrijft de Middeleeuwen niet voor niets als 'de tijdruimte tussen de Oudheid en de nieuwe tijd'. De omslag die de gehele samenleving doormaakte luidde het begin in van wat we nu de moderne tijd noemen. Het is van het grootste belang zich te blijven realiseren dat deze ontwikkeling opkwam en zich doorzette in een samenleving waarin de christelijke godsdienst domineerde. De ontwikkeling werd in gang gezet door christenen, ook al hadden zij kritiek op het gevestigde christendom, concreet: op de toen overheersende kerk. Maar het georganiseerde christendom nam niet alleen kennis van de opkomende gedachten maar was ook in staat die gedachten binnen het bestaande christelijk denken te integreren. In dat licht kan men dan ook de in die tijd plaatsvindende Reformatie zien: deze op kerkelijk en godsdienstig terrein plaatsvindende verandering vormde als het ware een onderdeel van de fundamentele verandering die de samenleving en cultuur van die tijd doormaakten.

Er was – in ieder geval in de beginfase van deze ontwikkeling – dan ook geen sprake van een tegenstelling of strijd tussen het christendom als zodanig en de zich veranderende samenleving. Kennelijk werd er nog geen tegenstelling ervaren tussen de toekomstvisie van het christendom (de komst van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde) enerzijds en het in de loop van die tijd opkomende vooruitgangsgeloof in de samenleving anderzijds. Het kan zijn dat dit vooruitgangsgeloof door christenen gezien werd als een vrucht van de christelijke toekomstverwachting of in ieder geval in het verlengde liggend van die toekomstverwachting. Maar het kan ook zijn dat het christendom dat opkomende vooruitgangsgeloof in de christelijke levens- en wereldbeschouwing integreerde, dat het zich aan die ontwikkeling in de westerse cultuur aanpaste; zoals het christendom zich al zo vaak bij de ontwikkelingen had aangepast. Maar in ieder geval was er nog geen sprake van een verzet van het christendom tegen de plaatsvindende ontwikkelingen in de samenleving.

Deze situatie duurde tot in de achttiende eeuw, tot de periode in de cultuurgeschiedenis van Europa die wel aangeduid wordt met de begrippen 'Franse

Revolutie' en 'Verlichting'. Weliswaar kan de Verlichting gezien worden als liggend in het verlengde van het in de Middeleeuwen opgekomen Humanisme, maar als beweging is het toch wel zo'n radicalisering van dat humanistische denken, dat van een cultuuromslag gesproken kan worden. En die omslag heeft ingrijpende gevolgen voor de verhouding tussen het christendom enerzijds en de samenlevingsontwikkeling anderzijds. Ten tijde en als gevolg van die omslag kunnen we namelijk met meer recht spreken over de verhouding tussen christendom en samenleving, omdat die grootheden zich duidelijker dan voorheen gaan onderscheiden. Vanaf die tijd vindt er op politiek en maatschappelijk terrein de scheiding tussen kerk enerzijds en staat en maatschappij anderzijds plaats. En vanaf dat moment ontstaat er binnen het christendom ook verzet tegen de maatschappelijke ontwikkelingen. Verschillende factoren spelen hier een rol.

Eén van de factoren is ongetwijfeld geweest dat door de Franse Revolutie de macht van de kerken werd aangetast. En omdat kerken vanuit de aard van hun zelf-opvatting nu eenmaal de neiging hebben te denken dat zij de juiste vormgeving van de christelijke godsdienst op aarde zijn, en dus de neiging hebben (evenals de buitenkerkelijke wereld trouwens) godsdienst en kerk met elkaar te laten samenvallen, konden zij de aanval op de hiërarchisch georganiseerde kerken niet anders zien dan een aanval op de christelijke godsdienst. En dus moesten zij zich wel verzetten.

Door deze opstelling van de kerken werd de tegenstelling tussen het christendom en de samenlevingsontwikkeling in de loop van de tijd nog versterkt. Ieder kerklid immers dat zich wel kon vinden in bepaalde ontwikkelingen in de samenleving of die daar zelfs bewust aan wilde meewerken, kreeg daarvoor geen ruimte in de kerk; hij of zij moest zich daarvoor dan naast of soms zelfs tegenover de kerk opstellen. Het gevolg daarvan was dat de samenstelling van de kerkelijke bevolking steeds eenzijdiger werd in die zin dat degenen die moeite hadden met allerlei ontwikkelingen steeds meer te zeggen kregen, waardoor het verzet van de kerken weer versterkt werd.

Maar doorslaggevend zal ongetwijfeld geweest zijn dat van de ideeën van de Franse Revolutie en de Verlichting niet alleen niet meer gezegd kon worden dat zij een product zijn van het christelijk denken, maar dat zij ook uitdrukkelijk gebracht werden als product van het – niet van God en godsdienst afhankelijke – autonome menselijke denken. En zodra en in zover christenen dit begrepen, meenden zij zich daar tegen te moeten verzetten.

Daarom schreef Isaäc da Costa zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, waarin hij zich richtte tegen alles wat uit de Verlichting en de Franse Revolutie voortkwam. Hij deed dat in de overtuiging dat de samenleving van zijn dagen God

als beginsel van leven en denken had losgelaten. En daarom schreef Groen van Prinsterer zijn *Ongeloof en revolutie*. In zijn voetspoor ontstond de anti-revolutionaire beweging, waarin men zich verzette tegen de beginselen van de Franse Revolutie, met name die van de menselijke soevereiniteit, om daar tegenover de soevereiniteit van God te plaatsen.

Hier ligt naar mijn gevoel de kern van het verzet van het christendom tegen allerlei ontwikkelingen in de samenleving. Zolang de ontwikkelingen nog vanuit de christelijke levens- en wereldbeschouwing te verdedigen waren, of zolang ze in ieder geval niet als strijdig daarmee ervaren werden, kon het christendom leven met die ontwikkelingen. Maar zodra de ontwikkelingen in de samenleving expliciet verdedigd werden (in de geest van de Verlichting) vanuit de autonomie en mondigheid van de mens, meende het christendom zich vanuit de bestaande ideeën over God en mens hiertegen te moeten verzetten. Toen ontstond er een expliciet christelijke levens- en wereldbeschouwing tegenover een expliciet seculiere of wereldlijke levens- en wereldbeschouwing. Toen ontstond er verzet tegen bepaalde ontwikkelingen in de samenleving. Toen bevorderde het christendom de ontwikkeling van de samenleving niet langer of ging het niet langer met die ontwikkeling mee, maar werd het een rem op de samenlevingsontwikkeling.

Er heeft zich tijdens die ontwikkeling echter iets merkwaardigs voorgedaan, waardoor het verzet van het christendom tegen allerlei ontwikkelingen in de samenleving nog versterkt is. Het is Bonhoeffer die daar de aandacht voor vraagt. Bonhoeffer wijst erop dat God en Christus door het christendom worden gebruikt als tegenstanders van de ontwikkeling in de richting van het autonoom, het mondig-worden van mens en wereld. En hij voegt daaraan toe: 'naar mate men dit doet gaat deze ontwikkeling zichzelf beschouwen als anti-christelijk.'

Want wat gebeurde er? De opkomende autonomie van de mens en de wereld werd vanaf het begin door het christendom geduid en beschreven als in strijd met het christelijk geloof. En zo werd het door het christendom ook genoemd: de opkomende autonomie van mens en wereld was onchristelijk, ja, anti-christelijk. Het gevolg was dat elke verandering vanuit de samenleving in de richting van het mondig-worden van mens en wereld op het christendom, en dus in een strijd met het christendom, veroverd moest worden. Daardoor ging die beweging van het mondig worden zichzelf ook als anti-christelijk of in ieder geval anti-kerkelijk beschouwen en benoemen. En dat versterkte in het

christendom weer de verdediging van de daar aangehangen levens- en wereldbeschouwing en daarmee het verzet tegen de samenlevingsontwikkeling.

De benoeming en verwoording van de samenlevingsontwikkeling door het christendom beïnvloedde dus de verdere ontwikkeling en versterkte de tegenstelling tussen de geest van de Verlichting en het christendom. Anders gezegd: het verlichtingsdenken werkte seculariserend, mede als gevolg van de reactie op dat denken door het christendom. Nog anders gezegd: de reactie van het christendom op het ontwikkelingsdenken was mede verantwoordelijk voor de tegenstelling tussen de christelijke godsdienst en het christendom enerzijds en het mondige denken en handelen van de mens anderzijds; en die reactie versterkte die tegenstelling nog.

Men moet de invloed van de benoeming en verwoording van de samenlevingsontwikkeling door het christendom niet onderschatten. Zoiets heeft zich ook voorgedaan in de verhouding tussen het christendom en het socialisme in Nederland (en dat kan ter illustratie dienen van het belang van zulk optreden). Vanaf de opkomst van het socialisme heeft de kerk in Nederland zich tegen deze beweging verzet. Daardoor kwam het socialisme ook in verzet tegen de kerken en heeft het zich publiekelijk, tot in de jaren dertig van de vorige eeuw, tegen de godsdienst verklaard. Hetgeen de strijd tussen christendom en socialisme versterkte. Dat het ook anders had gekund bewijst de geschiedenis in Engeland, waar een sterke *Christen-Socialist Movement* is ontstaan, waardoor er vanaf het begin geen tegenstelling tussen christelijke godsdienst en christelijke kerk enerzijds en het socialisme anderzijds werd ervaren.

De conclusie uit bovenstaand betoog zou dan ook kunnen zijn dat er van de zijde van het christendom waarschijnlijk veel onterecht verzet is geweest tegen allerlei ontwikkelingen in de samenleving. Niet alleen omdat bij nader inzien het christendom zijn verzet na verloop van tijd heeft opgegeven, maar ook omdat reeds vanaf het begin een andere beoordeling en waardering van allerlei ontwikkelingen mogelijk was geweest. Zo'n andere (namelijk een meer positieve) opstelling tegenover die zogenoemde autonomie, die mondig-wording van mens en samenleving is reeds in de vorige eeuw door Bonhoeffer voorgesteld. Zo'n andere opstelling zou zowel het christendom als de samenleving ten goede gekomen zijn. Maar de geschiedenis laat zich nu eenmaal niet meer terugdraaien.

Literatuur

Banning, W. (1957),

Maatschappij, kerk en evangelie in drie perioden der Europese geschiedenis, Arnhem: Van Loghum Slaterus.

Bonhoeffer, Dietrich (2003),

Verzet en overgave – Brieven en aantekeningen uit de gevangenis, Baarn: Ten Have.

Dekker, Gerard (2006),

Van het centrum naar de marge – De ontwikkeling van de christelijke godsdienst in Nederland, Kampen: Kok.

Felling, A., J. Peters & O. Schreuder (1986),

Geloven en leven – Een nationaal onderzoek naar de invloed van religieuze overtuigingen, Zeist: Kerckebosch.

Lenoir, Frédéric (2008),

De filosofie van Christus, Kampen: Ten Have.